

Tretí syntaktický plán

(Porovnávacía sémantická analýza slovenčiny a slovinčiny)

*Eva Tibenská**

Izvlček

V prispevku se ukvarjamo z različnimi možnostmi izražanja identične denotativne situacije z enostavno povedjo. Razlikujemo med možnostjo, da stavek oblikujemo 1. kot sémantično nerazčlenjen – razčlenjen, 2. po načelu aktivnosti – neaktivnosti in 3. objektivno, prek njene zunanje plati – subjektivno, prek notranjega sveta živega bitja. Češki jezikoslovec I. Poldauf pri povedih iz skupine 3 pri objektivnem oblikovanju govori o imanentni navzočnosti zaznavalca in jo označuje kot tretjo skladenjsko raven. Mi pa o tretji skladenjski ravni govorimo, če je zaznavalec, ocenjevalec ali doživljavec v povedi izražen tudi na površinski ravni, vendar ni v vlogi subjekta. Celotna vsebina stavka postane veljavna samo zanj, torej se relativizira. Označujemo ga s terminom **relator**. O tretji skladenjski ravni govorimo tudi pri strukturah s poimenovanjem osebe, ki je v celotni situaciji prizadeta oziroma ima nekakšen interes v njej. Označujemo ga s terminom **benefaktor**. Z metodo primerjalne analize v prispevku ugotavljamo, ali je izražanje omenjenih udeležencev sémantične strukture v slovenščini enako kot v slovaščini.

Ključne besede: sémantična struktura, subjekt, tretja skladenjska raven, relator, benefaktor, primerjalna analiza

* Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Filozofická fakulta, tibenska57@gmail.com.

Abstract – Third syntactical plan (comparative semantic analysis of Slovak and Slovenian)

In this comparative study called Third syntactic plan (a comparative semantic analysis of Slovak and Slovenian languages) we focus on the various alternatives how one identical denotative situation can be expressed in a simple sentence. We distinguish between several alternatives to describe the same situation by a sentence - by 1. a semantically developed sentence vs. a semantically not developed sentence, 2. the principle of activity vs. the principle of inactivity, 3. objective view – based on the external view vs. subjective view – based on the internal world of a living substance. The Czech linguist, I. Poldauf, declares for sentences from the group number three in case of an objective depiction that the perceiver is immanently present and calls the presence of the perceiver as the third syntactic plan. We use the third syntactic plan only in the case when the perceiver, evaluator is present in the sentence even though not in the role of a subject. The whole sentence meaning is then depicted as valid in relation to him (perceiver/relator), it becomes relative. For the perceiver we use the term relator. The third syntactic plan is valid also for sentence structures when the person is named – the person who is involved / interested in the whole situation. For such person we use the term benefactor. With the comparative analysis method, we analyse in this study whether or not the depiction of the above-mentioned participants of the semantic structure are identical in Slovak and Slovenian language.

Keywords: semantic structure, subject, third syntactic plan, relator, benefactor, comparative analysis

Aby sme objasnili, čo chápeme pod termínom tretí syntaktický plán, podrobíme stručnej analýze možnosti, z ktorých si tvorca vety vyberá pri stvárňovaní istého výseku skutočnosti. Jeho výber je ovplyvnený 1. možnosťami, ktoré sa v procese vývinu jazyka vytvorili v podobe vetných schém stvárniteľných vetným vzorcom (Daneš et al. 1981) a 2. poznanými vlastnosťami stvárňovaného výseku skutočnosti.

A: Prvá z možností, z ktorých si tvorca vety vyberá, je stváranie výseku skutočnosti

- a) **nerozčlenene,**
- b) **rozčlenene.**

Pri nerozčlenenom stvárňovaní skutočnosti ide o sémanticky nesubjektové stvárňovanie skutočnosti (Tibenská 2010), pri rozčlenenom stvárňovaní je v sémantickej štruktúre vety obligatórne prítomný sémantický subjekt (ďalej iba subjekt, skratka Sb).

Veľmi často sa sémanticky nerozčlenené stvárnajú atmosférické deje a stavy. Podmienené je to vlastnosťami stvárnovaného výseku reality, resp. tým, že pôvodca týchto dejov a stavov je bežnému hovoriacemu neznámy. Dôkazom sú dvojice viet, kde prvá veta predstavuje sémanticky nerozčlenené a druhá veta sémanticky rozčlenené stvárnienie atmosférických dejov alebo stavov. Sb má v rozčlenených vetách zväčša špecifikáciu **procesor**. Dej koná aktívne, ak ide o pomenovanie živej substancie, ktorá dej koná úmyselne, teda vedome. Pri neživých prírodných javoch, čo je prípad atmosférických dejov, má Sb špecifikáciu procesor vtedy, ak ide o pomenovanie zdroja energie potrebnej na uskutočnenie stvárnovaného deja, pričom tento dej neprechádza na inú substanciu. Ako prvé uvádzame príklady jednočlenných viet so slovesným predikátom pomenovaným neosobným reflexívnym alebo nereflexívnym slovesom. Vetu v slovenčine porovnáme vždy s vetou v slovinčine. Prípad nevýskytu ekvivalentnej vetnej štruktúry označíme nulou.

Prší. – Padá drobný dážď. Vonku sa blýska. – Oblohu križujú blesky.
Dežuje. – Pada rabel dež. Zunaj se bliska. – 0

Metaforický spôsob rozčleneného stvárnienia skutočnosti slovenskou vetou *Oblohu križujú blesky.* sa v slovinčine nevyskytuje.

Pri vetách stvárnujúcich atmosférické stavy je nerozčlenený predikát (fundament jednočlennej vety) stvárniený sponovo-menne. Rozčlenený predikát môže byť stvárniený sponovo-menne, ale aj slovesne.

Je oblačno/zamračené. – Obloha je zamračená. / Na oblobe sú mračná.
Oblačno je. – Nebo je oblačno. / Na nebu so oblaki.

Dnes je slnečno. – Dnes svieta slnko.
Danes je sončno. – Danes sije sonce.

Ďalej do tejto skupiny patria vety nerozčlenené stvárnujúce deje prebiehajúce v istom prostredí (locus). V sémanticky rozčlenených náprotivkoch sa toto prostredie mení na Sb špecifikovaný ako procesor.

V peci horí/vyhaslo. – Pec horí/vyhasla. Z komína sa dymí. – Komín dymí.
V peči gori/ugasnilo je. – Peč gori/je ugasnila. Iz dimnika se kadi. – 0

Pri ďalších dvojiciach viet sa v protiklade s predchádzajúcimi vetami za východiskové považujú vety rozčlenené stvárňujúce skutočnosť. Sb v nich aktívne (vedome) vykonáva dej a zasahuje ním inú, objektovo stvárnenú substanciu. Sb má v takýchto vetách špecifikáciu aktor, objekt má špecifikáciu zasahovanej substancie, v sémantickej syntaxi nazývanú paciens (*Mama vetrá izbu.*). Ak sa pomenovanie zasahovanej substancie (paciens) zmení na stvárnenie miesta (locus), potom Sb nadobudne špecifikáciu procesor (*Mama v izbe vetrá.*). Pasívnou deriváciou sa základové (východiskové) vety s aktormen menia tak, že ostávajú rozčlenené, avšak v pozícii gramatického subjektu (v slovenskej terminológii podmetu) v nich vystupuje pôvodný objekt. Jeho špecifikácia paciens sa podmetovým stvárnením nemení. Pôvodný Sb so špecifikáciou aktor z týchto derivovaných vetných štruktúr vypadáva. Sloveso vo funkcii predikátu má gramatickú formu opisného či reflexívneho pasíva (*Izba sa vetrá. / Izba je vyvetraná.*). Náprotivkom opísaných východiskových a derivovaných dvojčlenných viet sú bezpodmetové jednočlenné vety, ktoré daný výsek reality stvárňujú sémanticky nerozčlenené. Pôvodný objekt je v nich stvárnený ako prostredie – locus, sloveso si zachováva tvar reflexívneho či opisného pasíva (*V izbe sa vetrá/je vyvetrané.*). Pri opisnom pasíve je v slovenčine možné z vety vypustiť dokonca aj locus, čím sémanticky aj gramaticky nerozčlenená veta nadobudne význam výsledného stavu (*Je vyvetrané.*).

Mama vetrá izbu. Mama v izbe vetrá. Izba sa vetrá. / Izba je vyvetraná.

– *V izbe sa vetrá. / V izbe je vyvetrané. / Je vyvetrané.*

Mama zrači sobo. Mama v sobi zrači. Soba se zrači. / Soba je prezračená.

– *V sobi se zrači.*

0

0

Slovinčina sa od slovenčiny líši tým, že nerozčlenené stvárnenie reality s opisným pasívom nemá.

Od sémanticky rozčleneného stvárňovania výseku reality vychádzame aj pri vetách, v ktorých úlohu aktívneho Sb – aktora, plní súhrnné pomenovanie viacerých konateľov deja: *Ludia na dedine hovorili o nešťastí. (Redaktori v novinách písali o... Poslanci v parlamente hlasovali o zákone / schválili zákon.)*. Pomenovaní aktori vykonávajú akciu v istom typickom prostredí. Toto prostredie sa preto môže stvárniť ako akýsi globálny aktor pri ďalšom spôsobe rozčleneného stvárnenia daného výseku reality: *Dedina hovorila o nešťastí. (Noviny písali o... Parlament hlasoval o zákone /schválil zákon.)*. Sémanticky nerozčlenený protiklad predstavujú vety, v ktorých sa tento globálny aktor opäť stvárni ako prostredie (locus) a sloveso v úlohe nerozčleneného predikátu (fundamentu

jednočlennej vety) nadobudne gramatickú formu zvratného pasíva (*Na dedine sa hovorilo o nešťastí.*).

Eudia na dedine hovorili o nešťastí. Dedina hovorila o nešťastí.

– *Na dedine sa hovorilo o nešťastí*

Ljudje v vasi so govorili o nesreči. Vas je govorila o nesreči.

– *V vasi se je govorilo o nesreči.*

Už vyššie uvedené príklady derivovaných vetných štruktúr svedčia o tom, že medzi podmetom ako formou a Sb existuje vzťah asymetrického dualizmu. Nie vždy teda Sb vo vetnej štruktúre nadobúda formu podmetu (o terminologickom rozdiel medzi subjektom a podmetom sme písali v štúdií Tibenská 1995). Okrem derivovaných vetných štruktúr asymetria vo vzťahu významu a formy platí aj vo vetách, ktoré stvárajú výsek reality gramaticky nerozčlenené, ale sémanticky ide o rozčlenené vetné štruktúry, v ktorých má Sb neaktívnu, v našej terminológii nositeľskú špecifikáciu (skratka N). Zväčša ide o špecifikáciu N stavu či zmeny stavu: *Otcovi sa čaká. Otcovi je smutno za synom. Otcovi sa drieme. Chce sa mu spať. Ide sa mi dobre.*

B: Druhá možnosť výberu, ktorú má tvorca vety pri stváraní istého výseku reality (denotatívnej situácie) je myšlienkovu ju spracovať a následne stvárniť

- a) **na základe princípu aktívnosti**, teda s aktívnym, agensovým Sb
- b) **na základe princípu neaktívnosti**, s neaktívnym, nositeľským Sb.

Demonštrujeme si to na dvojiciach dvojčlenných viet, teda viet rozčlenených stvárajúcich výsek reality zameranej na zmyslové vnímanie. V prvej vete má Sb aktívnu, agensovú špecifikáciu aktor (svojou aktívnou, teda úmyselnou činnosťou zasahuje inú, neaktívnu substanciu, paciensa). V druhej vete z dvojice ide o stváranie na základe princípu neaktívnosti. Sb má v nich špecifikáciu N akcie, lebo svoje zmyslové vnímanie vykonáva neúmyselne, mimovoľne, teda neaktívne. V príkladoch budeme postupovať podľa jednotlivých druhov zmyslového vnímania.

Pozorujem na oblohe hviezdy. – Zbadal som na oblohe hviezdy. (vizuálny vnem)

Opazujem zvezde na nebu. – Zagledal sem zvezde na nebu.

Počúvam spev vtákov. – Zaučul som spev vtákov. (sluchový vnem)

Poslušam petje ptic. – Zaslišal sem petje ptic.

Pes ma oňuchal. – Pes ma zaňuchal/zacítíl ňuchom. (čuchový vnem)

Pes me je povohal. – Pes me je zavohal.

Ochutnávame vína. – Na jazyku sme zacítíli chuť vína. (chuťový vnem)

Okušamo vína. – Okus vína smo občútili na jeziku.

Hmatám si pulz. – Zacítíla som svoj pulz. (hmatový vnem)

Tipam si pulz. – Občútila sem svoj pulz.

Rovnaké protiklady sémanticky aktívneho a neaktívneho stvárňovania istého výseku reality sa vyskytujú aj vo vetách, kde v prvej vete ide o stvárnenie vonkajšieho prejavu istého citu, vzťahu k inej substancii, kým v protikladnej vete ide o vnútorné precitňovanie takéhoto citu či vzťahu.

Všetci mu preukazujú úctu. – Všetci si ho ctia.

Vsi mu izkazujejo poštovanje. – Vsi ga spoštujejo.

Vidíme, že v dvojiciach viet tohto typu medzi slovenčinou a slovinčinou niet rozdielu.

Pri analýze subjektových špecifikácii v našej monografii o sémantickej štruktúre slovenskej vety (Tibenská 2012: 111) sme ukázali, že v obidvoch prípadoch sa dá navyše miera aktívnosti či neaktívnosti odstupňovať. Presvedčia nás o tom dvojice viet s neaktívnym Sb:

Otec čká. – Otcovi sa čká. Otec smúti za synom. – Otcovi je smutno za synom.

Mama si roztrhla pančuchy. – Mame sa roztrhli pančuchy. Chcem spať. – Chce sa mi spať.

V komore páchne cesnak. – Komora páchne cesnakom/po cesnaku.

V nich prvá z dvojice viet nesie istú minimálnu mieru aktívnosti vyplývajúcu z jej gramatickej štruktúry (Sb v nich má špecifikáciu N deja), kým druhá veta z dvojice má gramatickú štruktúru v zhode s neaktívnou sémantickou štruktúrou. Sb je stvárnený nepodmetovou formou a má špecifikáciu N stavu, čo predstavuje ešte väčšiu mieru neaktívnosti. V poslednej dvojici viet je rozdielna

miera neaktívnosti daná výmenou pomenovania vo funkcii Sb – *cesnak* neaktívne produkuje pach (vo funkcii Sb má špecifikáciu N procesu), kým *komora* produkovať pach nemôže (vo vete je substantívum *komora* Sb so špecifikáciou N stavu).

C: Každý výsek skutočnosti musel pred jeho syntaktickým stvárnením nejaká vnímajúca a myšľajúca ľudská bytosť spracovať, vyhodnotiť a na základe svojej jazykovej kompetencie sa rozhodnúť, aký komunikatívny zámer bude mať realizovaná veta, resp. výpoveď, a aký bude jej obsah, čiže propozícia. Pri propozícii sa komunikujúci človek okrem už spomenutých princípov (rozčlenenosť – nerozčlenenosť, aktívnosť – neaktívnosť) rozhoduje, či myšlienkovu spracovaný výsek reality stvárni

- a) **na základe princípu objektívnosti**, cez jej vonkajšiu, javovú stránku,
- b) **na základe princípu subjektívnosti** cez živú bytosť, ktorá skutočnosť vníma, poznáva, hodnotí, prežíva alebo ktorej sa daná skutočnosť týka.

Protiklad uplatnenia týchto princípov môžeme demonštrovať na dvojiciach viet:

Dnes je teplo. – Dnes mi je teplo.

Danes je toplo. – Danes mi je toplo.

Som v lese. – Ocitol som sa v lese.

Sem v gozdu. – Znašel sem se v gozdu.

V byte vonia káva. – V byte cítim vôňu kávy.

V stanovanju diši kava. – V stanovanju voham kavo.

Mama je/vyzerá unavená. – Mama sa cíti unavená.

Mama je/je videti utrujena. – Mama se počuti utrujeno.

Rovnako v tomto type protikladu pri stvárňovaní objektívnej reality niet rozdielu medzi slovenčinou a slovinčinou.

Český lingvista I. Poldauf aj pri uvedenom objektívnom stvárňovaní situácie hovorí o imanentnej prítomnosti vnímateľa, hodnotiteľa či prežívateľa. Jeho prítomnosť označuje ako tzv. tretí syntaktický plán – prvý plán je povrchová

štruktúra vety a druhý plán je jej hĺbková štruktúra (Poldauf 1964). Ak uplatníme Poldaufovu interpretáciu napríklad na vetu *Chlapec rozbil kameňom okno.*, stojí za ňou imanentne prítomný vnímateľ. Verbálne to môžeme vystihnúť ako „nejaký vnímateľ zazrel/uvidel/spozoroval, že chlapec rozbil okno“. Jazyk však má možnosť aj takéhoto vnímateľa objektívne stvárňovanej situácie vyjadriť v rámci vety (nie súvetia) prvoplánovo, teda externe:

Zazrela som/Uvidela som/Zbadala som chlapca rozbiť kameňom okno.

Infinitív *rozbiť* je v takejto vete sekundárnou predikáciou a v tradičnej slovenskej syntaxi sa mu pripisuje syntaktická úloha objektového doplnku (syntaktický vzťah tvorí aj s predikátom – *zazrela som rozbiť*, aj s gramatickým objektom vety – *chlapca rozbiť*). Objektívne stvárňovanie reality *Chlapec rozbil kameňom okno.*, sa vo vete s doplnkom zmenilo na stvárňovanie cez vnímateľa, teda na subjektívne stvárňovanie („ja som zazrela/uvidela, spozorovala...“).

D: Všimnime si však aj ďalší protiklad, ktorý súvisí s protikladom objektívneho a subjektívneho stvárňovania istého výseku reality. Na jednej strane budeme mať vety s objektívnym stvárnením skutočnosti, ktoré pomenávajú istú vlastnosť, širšie stav nejakej substancie či prostredia (napr. *Mama je/vyzerá unavená.*). Ak pripustíme, že za takýmito vetami stojí Poldaufov spomínaný imanentne prítomný vnímateľ/hodnotiteľ/prežívateľ, mohli by sme ich obsah interpretovať ako “všetci vidia/všetci hodnotia/všetci cítia, že...”. Oproti týmto vetám budú stáť vety, v ktorých sa stvárnená vlastnosť relativizuje ako platná iba vzhľadom na externe stvárnenú vnímajúcu, hodnotiacu či prežívajúcu živú bytosť. Jej pomenovanie sa vo vete nestane formálnym východiskom na stvárnenie situácie, teda podmetom. A ani z hľadiska hĺbkovej, sémantickej štruktúry vety nenadobudne úlohu subjektu, ba ani úlohu objektu. Na rozdiel od I. Poldaufa až vety s takto akoby navyše vloženou sémantickou entitou nazývame tretím syntaktickým plánom. V našej teórii sémantickej štruktúry vety mu pripisujeme špecifikáciu **relátor**.

Ďalším protikladom, ktorý môže tvorca vety uplatniť pri stvárňovaní istého výseku reality je teda možnosť stvárniť ju

- a) **čisto na základe princípu objektívnosti,**
- b) **s tretoplánovo vloženým vnímateľom, hodnotiteľom či prežívateľom.**

Demonštrujeme si to na dvojiciach viet, kde prvá veta má iba zahrnutého, teda imanentne prítomného pozorovateľa/hodnotiteľa, kým druhá veta ho má stvárneného externe, avšak akoby navyše, teda v treťom syntaktickom pláne.

Mama vyzerá unavená. – Mama sa mi vidí/zdá unavená.

Mama izgleda utrujena. – Mama mi izgleda/se mi zdi utrujena.

Topánky sú úzke. – Topánky sa mi vidia/sú mi úzke.

Čevlji so tesni. – Čevlji mi izgledajo/so mi tesni.

Dievča je pekné. – Dievča sa mi páči.

Dekle je lepo. – Dekle mi je všeč.

Polievka je nechutná. – Polievka mi nechutí.

*Juba je neokusna. – Juba mi ni všeč. (častejšie *Ne maram juhe.*)*

Hady sú hnusné. – Hady sú mi hnusné. / Hady sa mi hnusia/protivia.

Kače so gnusne. – Kače so mi gnusne. / Kače se mi gnusijo.

Tráva je klzká. – Tráva sa mi klže.

*Trava je spolzka. – 0 (možné iba *Trava drsi.*)*

Matematika je lahká. / M. sa učí lahko. – Matematika sa mi zdá lahká. / M. sa mi učí lahko.

*Matematika je enostavna. / 0 – Matematika se mi zdi lahka. / 0
(možné iba *Z lahkoto se učim matematiko.*)*

Prvoplánové subjektívne stvárnenie denotatívnych situácií vyjadrených vetami s relátorom by vystihovali vety či súvetia: *Vidím na mame únavu/maminu únavu. Cítim tlak v topánkach. Hodnotím polievku ako nechutnú. Hodnotím dievča ako pekné. Zistujem, že vonku je klzko.*

Pri porovnaní so slovinčinou vidíme, že slovenčina využíva treťoplánové stvárňovanie skutočností s externe stvárneným relátorom častejšie ako slovinčina.

Uvedené vety s relátorom nás presvedčajú o tom, že v jazyku popri možnosti stvárnenia istej denotatívnej situácie na základe princípu objektívnosti či subjektívnosti existuje v niektorých prípadoch ešte ďalšia možnosť. Pri nej komunikujúci človek stvárni situáciu primárne na základe princípu objektívnosti a vnímajúci, hodnotiaci či precitujúci subjekt vsunie do hotových vetných konštrukcií, čím ich rozšíri a čiastočne „zosubjektívni“. G. A. Zolotovová hovorí priamo o vsunutí ďalšieho subjektu (subjektu vnímania, kvalifikovania či odhalenia) a daný proces nazýva autorizáciou (Zolotova 1973). Výsledkom tohto procesu sú podľa nej podobne ako pri procese kauzácie tzv. zahrnuté vetné modely, ktoré v jej interpretácii môžeme rozčleniť na dve zložky: „ja vnímam, hodnotím, zisťujem + pôvodná vetná štruktúra“. Takáto interpretácia predpokladá dvojsubjektovosť výsledných vetných štruktúr. S takýmto názorom sa však nemôžeme stotožniť – argumenty na jeho vyvrátenie sme uviedli aj v štúdiu o kauzatívnych vetných štruktúrach (Tibenská 1989). Prikláňame sa k názoru S. D. Kacnelsona (Kacnelson 1972: 179), že Sb je vo vete vždy iba jeden. Tzv. rozšírené vetné štruktúry interpretujeme rovnako ako S. I. Kokorinová, podľa ktorej pri rozšírení pôvodnej minimálnej štruktúry o nový Sb dochádza k zrušeniu, neutralizácii subjektovosti predchádzajúceho Sb (Kokorina 1979). Tak je to v procese kauzácie (*Farebnosť obrazu ma nadchla. → Nadcholsom sa farebnosťou obrazu.*).

Vo vetách s relátorom, ktoré sú predmetom našej analýzy, však pôvodný Sb (ak je vo vete prítomný) nestráca svoju subjektovosť. Rovnako sa však celá vetná štruktúra rozširuje, pretože do vety vstúpil dovtedy iba skryto, imanentne prítomný vnímateľ, hodnotiteľ či prežívateľ. Tým sa celá vetou stvárnena skutočnosť zrelativizovala vo vzťahu k tejto novej pomenovanej a vo vete zahrnutej substancii. Nový participant SŠV nie je významovo ani formálne usúvzťažnený so slovesom v úlohe Pred, preto nemôže byť subjektovým ani objektovým participantom. Nový, rozširujúci participant relátor súvisí s významom vety ako celku, pretože sa jeho vsunutím celý význam vety stvárni ako platiaci vo vzťahu k nemu. Analyzované dvojice viet teda predstavujú samostatné (nie derivované) vetné štruktúry, pričom prvé vety v dvojiciach sú jednoduché a druhé vety sú vo vzťahu k nim rozšírené. Keďže relátor nie je vyžadovaný sémantikou slovesa v predikáte, nemôžeme v pravom zmysle slova hovoriť o jeho fakultatívnosti alebo obligatórnosti. Jeho vynechaním vety nestrácajú významovú úplnosť, stávajú sa opäť vetami jednoduchými, základovými, v ktorých je však iba imanentne prítomný Poldaufov tzv. tretí syntaktický plán. V závislosti od významového vzťahu k vete nadobúda v analyzovaných vetách relátor bližšiu významovú špecifikáciu **vnímateľ** (*V lese mi zavoňali fialky; Les mi zavoňal*

fialkami; V telefóne sa mi ozval cudzí hlas.), **hodnotiteľ** (*Mama sa mi vidí nahnevovaná. Dievča sa mi páči. Polievka mi nechutí.*) alebo **prežívateľ** (*Vonku sa mi kľže. Horí mi tvár.*). Relátor špecifikovaný ako prežívateľ sa okrem datívnej formy vyskytuje menej často aj v tvare bezpredložkového akuzatívu v subjektívnych vetách stvárňujúcich fyzické pocity, napr. *Bolí ma hlava. Štípu ma oči.* Lexikálne totožne obsadené vety bez prežívateľa *Hlava bolí., Oči štípu.* by boli vetami so Sb špecifikovaným ako procesor, v jazykovej praxi sa však bez okolnostných doplnení (*Po chemoterapii (každého) bolí hlava. Pri alergii (všetkých) štípu oči.*) viac-menej nevyskytujú. V bezpodmetových vetách typu *Pichá ma v boku. Hučí mi v ušiach.* je prežívateľ stvárnený už prvoplánovo ako datívne vyjadrený Sb so špecifikáciou N stavu (význam takýchto viet interpretujeme ako „ja cítim pichanie v boku“, „ja cítim hučanie v ušiach“).

Pri stvárňovaní istej (nie každej) denotatívnej situácie si môže tvorca vety vyberať až z troch možností:

1. *Mama je unavená.* 2. *Mama sa cíti unavená.* – 3. *Mama sa mi zdá/vidí unavená.*

Veta *Mama je unavená.*, stvárňuje situáciu čisto objektívne (vnímateľ, hodnotiteľ, teda Poldaufov tzv. tretí syntaktický plán je iba imanentne prítomný). Substantívum *mama* je vo vete podmetom a zároveň Sb so špecifikáciou N (fyzického) stavu. Veta *Mama sa cíti unavená.*, stvárňuje už situáciu subjektívne, svoj stav N stavu (*mama*) vnútorne pociťuje.

A nakoniec tretia veta, ktorá akoby tvrdila, že „mama je unavená (= konštatovanie totožné s 1. vetou), ale iba vo vzťahu ku mne ako hodnotiteľovi jej (fyzického) stavu“. Imanentne prítomný všeobecný hodnotiteľ („všetci mamu hodnotíme ako unavenú“) z prvej vety je v tretej vete vyjadrený externe a konkrétne („ja mamu hodnotím ako unavenú“), čím sa význam celej vety stvárni ako platiaci iba vo vzťahu ku mne ako hodnotiteľovi.

O treťom syntaktickom pláne hovoríme aj pri vetných štruktúrach, ktoré sú rozšírené o neintenčné, zväčša datívne vyjadrené pomenovanie osoby, ktorá nie je priamym účastníkom stvárňovanej situácie, ale ktorej sa situácia týka, teda je na nej nejako zainteresovaná. Sému zainteresovanosti zdôrazňuje vo svojich slovensko-maďarských konfrontačných štúdiách aj slovenská lingvistka K. Buzássyová, (Buzássyová 1980, 1981, 1984). Pomenovanie danej

substancie je v sémantickej štruktúre vety rovnako rozširujúcim neintenčným treťoplánovým participantom so špecifikáciou **benefaktor** (v inej terminológii aj beneficent). Jeho výskyt vo vete síce rovnako ako pri relátorovi (vnímateľovi hodnotiteľovi či prežívateľovi) nesúvisí s intenciou predikátu, nevyplýva priamo ani zo vzťahov obligatórných participantov SSV, ale bez neho nemáme informáciu o tom, kto má/nemá z danej situácie nejaký benefit, v záujme koho sa koná celá jazykovo prezentovaná akcia, komu je dej určený, teda zhrňujúco, kto je zainteresovaný na deji. Benefaktorom je spravidla pomenovanie osoby či inej živej bytosti, ktorá má z priebehu deja alebo z istého stavu prospech alebo neprospech. Po jeho vsunutí do vetnej štruktúry sa celá skutočnosť stvární akoby z jeho pozície, teda sa „zosubjektívni“.

O participant benefaktor môžeme rozšíriť všetky typy vetných štruktúr. Vyskytuje sa

1. v sémanticky aktívnych vetách

Sb = aktor

Mama mi pletie pulóver.

Mama mi plete pullover.

Sb = procesor

Pišťalka mi píska.

Piščalka mi piska.

Sb = kauzátor (pomenovaný dej iba spôsobuje a zasahuje ňou inú substanciu)

Mama ozdobila otcovi tortu.

Mama je očetu okrasila torto.

Sb = iniciátor (dej iba iniciuje a uskutočňuje ju iná osoba)

Otec si dal ušiť oblek.

Oče si je dal sešiti obleko.

Sb = realizátor (dej uskutočňuje sebou, svojou podstatou, a zasahuje ňou inú substanciu)

Búrka mu zničila úrodu.

Nevihťa mu je uničila pridelek.

2. v sémanticky neaktívnych vetách

Sb = nositeľ procesu

Mlieko mi vykypelo (z hrnca).

Skipelo mi je mlieko.

Sb = nositeľ stavu (a jeho zmeny)

Ivanovi zomrela matka.

Ivanu je umrla mama.

Sb = N akcie

Žena si zbadala prvé vrásky.

0 (možné iba *Ženska je opazila prve gube*)

Sb = nositeľ existencie

Kabát ti je v skrini. / Kabát máš v skrini.

0 (možné iba *Tvoj plašč je v omari.*) / *Plašč imaš v omari.*

Z komparácie slovenčiny a slovinčiny vidíme, že slovenčina podobne ako pri participantovi relátor tret'oplánové vsunutie particpanta benefaktor využíva častejšie. Vsunúť sa dá aj do viet, v ktorých je medzi Sb a objektom výrazne prítomná séma posesívnosti (*žena – vrásky; ty – kabát*).

Datívne vyjadrený benefaktor sa môže vyskytovať aj v nesubjektových vetách, ak je nerozčleneným predikátom plnovýznamové (nie sponovo-menné) sloveso:

Dnes nám vonku prší.

0 (možné iba *Danes zunaj dežuje.*)

V nerozčlenených vetných štruktúrach stvárnajúcich atmosférické stavy hromadný benefaktor *my* nadobúda formu eliptického podmetu a séma prospechu sa zviditeľní nahradením spony (kopuly) *byť* v nerozčlenenom sponovo-mennom predikáte kopulou *mať*: *Dnes je slnečno.* → (*My*) *Dnes máme slnečno.* V týchto vetných štruktúrach niet medzi slovenčinou a slovinčinou rozdielu:

Dnes máme (vonku) slnečno.

Danes imamo (zunaj) sončno.

Zväčša datívne stvárnené nesubjektové a zároveň neobjektové participanty relátor a benefaktor, ktoré predstavujú tretí syntaktický plán, musíme odlišovať od intencného, bezpredložkovým datívom stvárneného objektového participanta sémantickej štruktúry vety. Ten môže vo vete nadobudnúť objektovú špecifikáciu adresát: *Rodičia mi darovali auto; Matka umyla dieťaťu ruky. Priateľ mi prezradil tajomstvo.* alebo relant: *Otec verí/dôveruje synovi. Syn sa podobá otcovi.* Ak by sme z vety vypustili takto stvárnený objektový participant sémantickej štruktúry vety, veta by bola neúplná. Objekt je teda obligatórne prítomným participantom. V tom je aj podstatný rozdiel medzi objektom ako intencne zapojeným participantom sémantickej štruktúry vety a relátorom či benefaktorom, ktoré sú do vety zapojené neintencne a vyjadrujú vzťah k obsahu vety ako celku. Tým menia objektívny spôsob stvárňovania skutočnosti na subjektívny. Zapojením relátora a benefaktora do vetnej štruktúry sa zároveň imanentne prítomný Poldaufov tretí syntaktický plán stáva skutočne prítomným a navonok vyjadreným plánom.

Keďže bezpredložkovým datívom stvárnený participant sémantickej štruktúry vety je najkomplikovanejší z hľadiska určenia jeho sémantickej hodnoty a jej bližšej špecifikácie, venovali sme mu samostatnú štúdiu (Tibenská 2010) a jeho prehľadné spracovanie uvádzame aj vo svojej monografii o sémantickej štruktúre slovenskej vety (Tibenská 2012: 251–266).

Literatúra

- Buzássyová, Klára, 1980: Posesívny datív v slovenčine a ekvivalentné maďarské konštrukcie. *Slavica Slovaca* 15. 261–280.
- Buzássyová, Klára, 1981: Posesívny datív v slovenčine a ekvivalentné maďarské konštrukcie. (Datív vyjadrený substantívom a zvratným zámenom si.). Mlacek, Jozef (ur.): *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Philologica XXXI*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 87–104.
- Buzássyová, Klára, 1998: Zum Problem des possessiven Dativs. Ružička, Jozef (ur.): *Recueil linguistique de Bratislava*. Bratislava: Veda. 215–223.
- Daneš, František et al., 1981: *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academica.
- Kacnelson, Solomon, Davidovič, 1972: *Типология языка и речевоје мышления*. Leningrad: Nauka.
- Kokorina, S. I., 1979: O semantičeskom subjekte i osobenostach jeho vyraženiija v ruskom jazyke. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta.
- Poldauf, Ivan, 1964: The Third Syntactical Plan. Vachek, Josef (ed.): *Travaux Linguistique de Prague 1*. Praha: Éditions de l'Académie Tchecoslovaque des Sciences. 267–280.
- Tibenská, Eva, 1989: Kauzativne konštrukcie z hľadiska sémantickej štruktúry. *Jazykovedný časopis* 40/1. 21–32.

- Tibenská, Eva, 1995: Podmet a subjekt. Mlacek, Jozef (ed.): *Studia Academica Slovaca* 24. Prednášky XXXI. ročníka letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Bratislava: Stimul. 177–186.
- Tibenská, Eva, 2010: Bezsubjektové a bezpodmetové vety v slovenčine a v chorvátčine. *Riječ* 16/1. 144–160.
- Tibenská, Eva, 2012: *Sémantická štruktúra slovenskej vety*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave.
- Zolotova, Galina, Alexandrovna, 1973: *Očerok funkcional'nogo sintaksisa russkogo jazyka*. Moskva: Nauka.